

בתים לעולי תימן בארץ-ישראל

בשנת תרע"ג

יהודה רצהבי

מצוקת הדיור ליוותה את עולי תימן בארץ-ישראל מראשית עלייתם בשלהי המאה ה-19. בתימן לא הציקה בעיית המגורים לתושביה, שכן דמי הקרקע והבנייה זולים היו, הבתים מרווחים וכמעט לכל משפחה היה בית משלה. מחיר בית בכפר היה כ-70 ריאל בממוצע, ובעיר — כ-250 ריאל. אם נביא בחשבון, שדמי כלכלה למשפחה בת חמש נפשות הגיע ל-3 ריאל לחודש, הרי מחיר בית בכפר היה שווה לכלכלה של שנתיים; ואילו בעיר — לשבע שנים. שכר הדירה היה $\frac{3}{4}$ ריאל לחודש — סכום פעוט ביותר. כשרכתה המשפחה, בנישואי הבנים, והבית היה צר מהכילם, הוסיפו לו אגפים וחדרים ולא נצרכו לרשיונות או לתשלום מיסים. גורם אחר שפעל על בעיית הדיור היה נדודי האוכלוסיה. המגפות, הבצורת והרעב ומיעוט הפרנסה, שהיו מכות מדינה שכיחות; וכן מלחמות, גזירות ורדיפות — הביאו להגירת יחידים ומשפחות מישוב לישוב. אחרי מגפות ורעב התרוקנו בתים מיושביהם כליל, וכישובים קטנים שמחו לאכלס את הבתים בתושבים חדשים — אפילו חינם — ובלבד שלא תקנן בהם השממה ולא ייהפכו מעון שדים ורוחות, כאמנת ההמון.

לא כן היה בארץ-ישראל. עליית יהודים הגדילה את האוכלוסיה, בעיקר בירושלים, כנגד זה תנועת הבנייה היתה מצומצמת. בעיית בניין בתים לעולי תימן העסיקה כל השנים את יהודי תימן בארץ ובחוץ-לארץ וכן את המוסדות היהודיים בארץ ובגולה. עולי תרמ"ב (1882) בירושלים התגוררו תחילה בסוכות בקיץ ובמערות ומרתפים בחורף, עד שנחלצו נדיבים לעזרתם ובנו להם בתים בכפר השילוח ובשכונת 'משכנות ישראל'. חלוצי העלייה השנייה שמתימן, מצעדה ומחידאן, אשר עלו בשנת תרס"ז (1907) והשתקעו במושבות יהודה כפועלים חקלאיים, התגוררו בדירות עראי, מרתפים ואף רפתות ואורוות, שהועמדו לרשותם על-ידי מעבדיהם האיכרים. משאת נפשם של עולים אלה היתה פיסת קרקע וקורת גג.

שליחות יבנאלי לתימן, בשנת תרע"א (1911), מטעם המשרד הארצישראלי, ליכתה את תשוקת העלייה בלב המוני היהודים שם, ושיירות של מאות עולים יצאו לעדן ופניהם לארץ-ישראל. זרם העלייה היה למעלה מכוח הקליטה והטיפול של המשרד הארצישראלי. יבנאלי, שתחילה זירז את יהודי תימן לעלות לארץ, נאלץ עתה לצנן את התלהבותם. בכרוז שני, שהופץ בסוף שנת תרע"ב (1912) ובראשית תרע"ג (1913),

קרא להם לשבת במקומם ולהמתין עד שיודיעום מארץ-ישראל, שהגיעה השעה לעלות. בהשפעת שליחות יבנאלי, עלו מתימן בשנת תרע"ב כ-2000 נפש,¹ מספר גדול בממדי העלייה של אותן שנים. יהודים אלה היו בעיקר מדרום תימן והשתקעו במושבות.

על מצוקת הדיור באותן שנים, ביפו ובמושבות, מספר ר' בנימין (יהושע רדלר-פלדמן), כי ביפו השקיעו היהודים בלבד בבניין דירות, שני מליון פראנק, ואף-על-פי כן לא באה הבעיה על פתרונה. שכר הדירה עלה משנה לשנה, ויש שדמי השכירות הכניסו לבעלי הדירות 15%-20% מערכן. במושבות היה המצב חמור יותר במיוחד לגבי יהודי תימן. העולים מתימן שוכנו במושבות בסוכות של מחצלאות, שבדוחק יכלו לשמשם בימות הקיץ, ואילו בחורף ובגשמים הם היו עוללים ליפול קורבנות למחלות ולמוות.² גם ד"ר רופין, שעמד בראש המשרד הארצישראלי, קבע שהבעיה העיקרית של עולי תימן, שנקלטו בעבודה במושבות, היא בניין בתים להם ולמשפחותיהם כדי להשריש במקום, לבסס מעמדם ולהפכם לאזרחי קבע.³

הקרן הקיימת לישראל (קק"ל), שהכירה מייד בחומרת מצוקת הדיור של התימנים ובדחיפותה, הקציבה לפתרונה 50,000 פראנק לשנת תרע"ב וכסכום הזה לשנת תרע"ג. בכסף הזה נקנו מגרשים בכמה מושבות ונבנו עליהם צריפי עץ ובתי אבן, אולם הסכום שהקציבה הקק"ל לא היה בו כדי פתרון הבעיה, שכן בניין בית ראוי למגורי אדם בצירוף חלקת קרקע סביבו לגידול ירקות עלה בממוצע אלף פראנק. בשנת תרע"ב עלו מתימן כ-400 משפחות והיה צורך לבנות בית לכל משפחה. הקק"ל תיכננה להקים למענם כל שנה לפחות מאה בתים ופנתה בקריאה לארץ ולגולה לתרום למטרה זו. בין השאר הציעה תרומה ליחידת-בית, בסכום של אלף פראנק, שתיקרא על שם המנדב.⁴ לשם הצלחת המגבית, הוטל על ר' בנימין, שעבד במשרד הארצישראלי והכיר את התימנים מקרוב ואף היה מיוזמי שליחת יבנאלי לתימן, לחבר קונטרס קטן הנותן מידע יסודי על התימנים. הקונטרס הופיע בתרע"ג, שנה שהטיפול בבניין בתים לתימנים עמד בשיאו, ובו שלושה פרקים: היהודים בתימן, התימנים בארץ-ישראל ויצרת-הדירות. הקונטרס נכתב בעברית ותורגם לידיש, לגרמנית, לאנגלית ולרוסית.

המגבית בארצות הגולה הוטלה על הלשכה הראשית של הקק"ל בקלן, והיא גם שפירסמה את קונטרסו של ר' בנימין. בשנת תרע"ג הוקמו ועדים מקומיים לעזרת יהודי תימן באנגליה, בגרמניה, באוסטריה ובאמריקה. הועדים כללו אישי ציבור נודעים והם פנו בחוזרים ליהודי ארצם להרים תרומותיהם. חוזרים אלו מספרים במצוקתם של היהודים בתימן ובמעלות הפועלים התימנים בארץ-ישראל. מן החוזרים

פירוט ההפניות הביבליוגרפיות — ראה בסוף המאמר.

1 ראה: פלדמן, הקדמה.

2 ראה: ר' בנימין, עמ' 18-19.

3 ראה: רופין, עמ' 106-108.

4 ראה: ר' בנימין, עמ' 19-20.

שרדו שניים: של הועדים בגרמניה וכאנגליה. מן האחרון למדים, כי הקמת הועד באנגליה החלה בדצמבר 1913 וכי פאול גודמן, שהיה הרוח החיה בוועד, הצליח למשוך אליו את הרב הראשי של לונדון.⁵

מן ההתכתבות הרחבה שהתנהלה בין לשכת הקק"ל בקלן ובין הועדים שהוקמו בקהילות, הגיעו ללידינו 5 מסמכים: (א) שני מכתבים מהלשכה בקלן לפאול גודמן — מזכיר העדה הפורטוגאלית בלונדון, ששימש כמזכיר כבוד של הקרן לעזרת יהודי תימן. במכתבים אלה, מ־18 ומ־19 בדצמבר 1913, מרוכז מידע בסיסי ומוסמך על הקרן, ולפיכך הם מתפרסמים להלן במלואם בתרגום עברי.⁶ (ב) חוזר מ־פברואר 1913, הקורא ליהודי גרמניה לתרום לקרן. (ג) חוזר מיאנואר 1914, הקורא ליהודי אנגליה לתרום, בחתימת יוסף מוריס, נשיא הועד היהודי של הקרן. החתום על החוזר מודיע, כי נעשו צעדים לשיכון 235 משפחות, אך רבים עדיין מתגוררים בבקתות, וכי הועד האמריקאי היהודי הקדיש 1000 ל"ש לבניין 25 צריפים. (ד) רשימת התורמים באנגליה, מיולי 1914, שלפיה הסתכמו התרומות עד אותה שעה ב־326 ל"ש.

מלבד המשרד הארצישראלי, הקק"ל והועדים היהודיים בגולה שהוקמו לעזרת יהודי תימן, פעלו גם יחידים בעלי מעמד ציבורי. מאלה ראויים לציון הרב קוק והסופר אפרים דינארד. הרב קוק, ששימש בימים ההם כרב של יפו והמושבות, פרש חסותו על התימנים שבתחום רבנותו ופעל רבות למענם. בהשפעתו נקנתה אדמה ברחובות למען חברת 'שומרי תורה' והוענקה לתימנים בהשגחתה של הקק"ל ובהנהלתה.⁷ אפרים דינארד פירסם בשנת תרע"ג חוברת על הציונות ועל יישוב ארץ־ישראל, בשם 'הבו תמים', שנועדה לצירי הקונגרס הציוני ה־11 שנתקיים אותה שנה בווינה, ומנה בה שבחם של התימנים העמלים ומסתפקים במועט. בשער החוברת ציין, כי מחירה 'קודש לטובת בניין בתים ליהודי תימן'.

נתונים על התרומות שקובצו והבתים שהוקמו בעזרתן כלולים בחוזרים ובכתובות בין הקק"ל לועדים במדינות, הם גם נתפרסמו בעיתונים 'הפועל הצעיר' ו'החרות', ומן הראוי לסכםם. הקק"ל, כאמור, הקציבה למפעל זה לשנות תרע"ב-תרע"ג 100,000 פראנק. התקציב הוקדש לשיכון נצרכים (תשושים וחולים) בצריפי עץ תחילה, וכאשר יוכיחו עצמם ייבנו להם בתים. אחרי הקק"ל נחלץ ראשון לעזרה ארגון 'עזרא' בברלין, שתרם 13,000 פראנק לצרכים ראשונים של העולים. בפברואר 1913 יסדה הפדראציה של ציוני אמריקה קרן למען יהודי תימן, על שם המשוררת הציונית באמריקה אמה לאזארוס (1849-1887), ותוך חודשיים נאספו 6712 מארקים. הפדראציה חתרה לאסוף

5 הכוונה לד"ר משה גאסטר, רבה של הקהילה הספרדית והפורטוגזית בלונדון. גאסטר היה מקורב לתימנים בירושלים מאז ביקורו בארץ־ישראל באביב 1907, התוודע למנהיגי הקהילה, התעניין במצב התימנים והבטיח להם את עזרתו. בפירוט — ראה: דרויאן.

6 תודתי אמורה לד"ר ריצ'רד ברנט, ארכיבר־כבוד של הקהילה הספרדית בלונדון, שהעמיד לרשותי את תצלומי המכתבים. (שני המכתבים המתפרסמים להלן כתובים במקורם בגרמנית.)

7 ראה: טביב, עמ' 879.

20,000 מארק ולבנות רחוב של 25 בתים, שייקרא על שם המשוררת.⁸ באמריקה, ברוסיה ובאוסטריה נאספו בסך-הכל תרומות כדי בניין 60 בתים על חשבון כל אחת מהן. בגרמניה, שהתנועה הציונית בה לא היתה חזקה, עלו התרומות למספר גדול יותר של בתים. עד סוף שנת 1913 נבנו כפועל בתים בסך 100,000 פראנק.

'הפועל הצעיר' עקב כל השנים אחר המתרחש במשכנות יהודי תימן במעגלות העלייה, הקליטה והעבודה. להלן פירוט של חלוקת הקרקע ובניין הבתים לתימנים במושבות העבריות, כפי שנתפרסמו בעיתון זה:⁹ בכארייעקב בונים בתים לארבע משפחות (תרע"ג 10); ביבנאל נבנו 6 בתים ראשונים ל-13 המשפחות התימניות שבמושבה (שם 40); בחדרה הונחו יסודות לבניין בתים לתימנים (שם 5-6); בכנרת נכנסו התימנים ל-5 הבתים שנבנו כשכילים (תרע"ה 15); 5 בתים קטנים נבנו למשפחות התימנים שבנס-ציונה (תרע"ג 7); בסכנה בונים מספר בתים לתימנים (תרע"ד 3); בפתח תקוה בונה המשרד הארצישראלי 18 בתים לתימנים (תרע"ג 14); ל-13 משפחות, ששלח מרכז 'הפועל הצעיר' למושבה ראשון לציון, נבנו צריפים בין עצי האקליפטוס (תר"ע 7); במושב הפועלים נחלת יהודה הקציבו שני דונאמים לכל אחת מ-30 משפחות התימנים (תרע"ד 36); המשרד הארצישראלי חילק לתימני רחובות דונאם למשפחה (תרע"ג 12-13); באותה שנה בנו מקצתם את בתיהם בעבודה עצמית (שם 25).

בצד הנתונים על התרומות והבתים, ניתנו בחוזרים ובמכתבים פרטים המלמדים על מצב העולים התימנים באותן שנים. מהם עולה התמונה הבאה: מספר העולים שהתיישבו במושבות הגיע ל-3,000, ואף-על-פי כן שרר מחסור בפועלים יהודים. הגיע המצב לידי כך, שבכמה ממושבות עלה מספר הפועלים הערבים על מספר האוכלוסים היהודים. ריחפה סכנה, שהפועל היהודי האמון על תנאי חיים אירופיים לא יעמוד בתחרות עם הפועל הערבי, שרמת חייו פרימיטיבית מאוד וצרכיו מועטים. הפועלים התימנים הרחיקו סכנה זו לעבודה העברית ולאדמת הלאום, מכוח חריצותם, וזירותם, הסתפקותם במועט ומורגלותם לאקלים ארץ-ישראל שאינו שונה הרבה מאקלימה של תימן. גם מבחינה לאומית הם היו עדיפים על אחרים: על שום לשונות העברית והערבית שהיו שגורות בפיהם, נתינותם העות'מאנית שהיתה עשויה לחזק את ההשפעה הפוליטית של הישוב העברי, וכן היקלטותם והסתגלותם לארץ האבות, שהיו קלות משל אחרים.

לשכת הקק"ל בקלן אישרה, כי המשרד הארצישראלי הורה להפסיק זמנית את העלייה ההמונית מתימן, מחוסר אמצעים לטפל בה כראוי, אך הבטיח לאפשר המשכחה ברגע שיעמדו לרשותו אמצעים נוספים; עניין הידוע לנו מן הכרוזים שהפיץ יבנאלי בתימן. מנהל המשרד ד"ר רופין הגיע למסקנה, כי העולים מתימן הצליחו מאוד והשתקמו יפה מבחינה פיסיית ורוחנית כאחת. כיוון שרמת חייהם עלתה על זו

8 ראה: החרות, 15 באפריל 1913, גיליון קעה.

9 הפירוט סדור בסדר א"ב של שמות המושבות. בסוגריים צוינו השנה ומספר הגיליון.

של אחיהם בתימן צפה המשרד עלייה מוגברת של תימנים בעתיד. גלי העלייה, שזרמו לעדן בתקופת המאנדאט והתדפקו על שערי הארץ, אימתו את חזונו של ד"ר רופין. עלייתם של יהודי תימן וקליטתם במושבות עד מלחמת-העולם הראשונה הן פרק חלוצי מפואר בתולדות הציונות ועדות לאחריות ולעזרה ההדדית של עולי הגולה איש לרעהו. היה בהן אות בשורה לעקירתה של גולת תימן ולגאולתה כארבעים שנה אחר כך, בעלייתה על כנפי נשרים.

הלשכה הראשית של הקרן הקיימת לישראל

קלן, 18 בדצמבר 1913

מר פאול גודמן
התקוה.

THE RIDGEWAY
GOLDERS GREEN A.W.
LONDON.

אדון נכבד מאוד וחבר לדעה, אנחנו שמחים ללמוד ממכתבך הנכבד מ־16 לחודש זה, שרכשת את הרב הראשי בשביל ועד התימנים, ושזה אמנם ייוסד ויתחיל בפעולה מוצלחת. מאחר שבאנגליה, אם אפשר לאמר כך, הקרח נשבר, והקק"ל קיבלה בזמן האחרון תנופה משמחת, ודאי גם תצליח הפעולה התימנית, הרי העבודה קלה יותר כאשר אפשר להראות על הצלחה בארצות אחרות. ברוסיה ובאוסטריה נתרמו 60 בתים בכל אחת, באוסטריה הצטיינו בעיקר Kultusgemeinden ואגודת בני-כרית. הוא הדין באמריקה, שגם בה נתרמו 60 בתים, מהם לאחרונה 25 בתים מהועד היהודי-אמריקאי. אשר לגרמניה, אנחנו שולחים לך במצורף את החוברת של ועד התימנים, שבה תמצא בעמוד השני של דף הכותרת את שמות היהודים המכובדים ביותר בגרמניה. בינינו לבין עצמנו, אין הועד כאן יכול להראות הצלחות גדולות כמו בארצות אחרות. הסיבה לכך היא כנראה שכאן, כמו שאתה יודע, היחס בין הציוניים לארגונים הלא-ציוניים התחדד. בכל זאת מסר לנו הועד עד עכשיו 10,000 מארקים ואולי יגיעו סכומים נוספים. הציונים הגרמנים תרמו מספר יותר גדול של בתים לתימנים. לידיעתך, אנו מדגישים כי יש בכוונתנו לבנות, נוסף לבתים שכבר נבנו בשווי של 100,000 פראנקים, עוד 100 בתים בשנה הבאה, וכסף זה ישמש רק לסידור טוב יותר של הבתים, ואילו את הקרקע, שטח של כשני דונאם, תספק הקק"ל. בהזדמנות זו, אנחנו מודיעים לך, שחסר לקק"ל סכום של 58,000 מארקים כדי להגיע בפעם הראשונה להכנסה שנחית של מיליון פראנק. אם חברינו לדעה בעולם כולו ייענו לקריאתנו עד סוף השנה, ובעיקר בשכונות של חנוכה, יש לקוות שנגיע למיליון. אתה מבין, חבר לדעה נכבד, שברגע זה של מלחמה בארגונים גדולים אסימילאטורים יהיה לכך חשיבות פוליטית, ואנו מבקשים אותך לשתף את חלקך בפתיחת ההתרמות לבתים לתימנים במהרה ככל האפשר.

בתקוה זו, אנו חותמים בכבוד רב ובברכת ציון המשרד הראשי של הקרן קיימת לישראל.

הלשכה הראשית של הקרן הקיימת

קרן, 19 בדצמבר 1913

מר פאול גודמן

בית-הכנסת הספרדי והפורטוגזי
 Vestry Offices
 Heneage Lane
 Bevis Marks E.C.
 LONDON.

אדון גודמן הנכבד,

בידינו ושוותיך הנכבדות מ-18 לחודש זה, ואנו מתכבדים למסור לך על המצב הנוכחי של שאלת התימנים ושל פעילות הקרן הקיימת בעניין זה, מה שאולי מעניין את ועד העזרה.

ביודעה כי בעליית יהודים תימנים לארץ-ישראל מדובר בהזדמנות, שלא תחזור במהרה, להביא ליעילות ההתיישבות של חלק מן השבט היהודי, אשר לרגל לחצים בארץ מגוריו חי בתנאים עלובים ביותר, ואשר בגלל בדידותו לא הביא כל תועלת לכלל היהודים, ראתה הקרן הקיימת כחובתה להתערב ולהגיש סיוע גדול. ההתיישבות היהודית בארץ-ישראל סבלה עד כה ממחסור בפועלים יהודים, כך שבכמה ישובים עלה מספר הפועלים הלא-יהודים על מספר האוכלוסים היהודים. היה נראה שאין כאפשרות הפועל היהודי, שהיה רגיל לתנאים אירופיים, להתחרות בפועלים אשר הסתפקו במועט ואורח-חייהם היה בשפל המדרגה. סכנה זו לעבודה האומית, ובה גם להלאמת הקרקע, הורחקה במידה רבה בעזרת העלייה התימנית, מפני שאלה בהסתפקותם במועט אינם נופלים מאחרים, וחוף מזה הם גם יסוד עובד, חרוץ וזריז. לזה יש להוסיף שהתימנים מדברים עברית ושהם ללא יוצא-מן-הכלל עות'מאנים, ובה מתחזקת גם השפעתנו הפוליטית בארץ.

כדי לקשור את היסוד ההתיישבותי היקר הזה לארץ לתמיד, היה הכרח להמציא לו מגורים. את ההתחלה בפעולת עזרה לאומית זו עשה ארגון 'עזרא' כברלין, כמסורו סכום של 13,000 פראנק לצרכים הראשוניים של התימנים. הקרן הקיימת אישרה בהתחלה סכום של 100,000 פראנק. בסכום זה היה אפשר לשכן את העולים, שהיו תשושים לגמרי מהנסיעה הארוכה וגם חולים, לפי שעה בצריפי עץ בישובים, ולתת להם, אם יוכיחו את עצמם אחרי כמה זמן כפועלים, מה שבדרך-כלל קרה, אשראי לסידור בית עם דונאם אחד או שניים. בצורה זו נבנו מאמצעי הקרן הקיימת:

4 צריפים עם 40 חדרים.	18 בתים	כפתח-תקוה
3 צריפים עם 24 חדרים.	20 בתים	בחדרה
	7 בתים	בואדי חנין
	5 בתים	בימה [יבנאל]
4 צריפים עם 16 חדרים.		בראשון לציון
1 צריף עם 1 חדר.	2 בתים	בבאר יעקב
1 צריף עם 2 חדרים.		ביפו

13 צריפים עם 83 חדרים.

סך-הכל 52 בתים

זאת אומרת, בסך-הכל שיכון ל-235 משפחות.

התיישבות זו של 3000 עולים תימנים בשנים האחרונות, אין לראות בה פעולה מוגמרת עוד הרבה זמן. כיוון שדרושה השתתפותנו הפעילה בדאגה לכריאות וחינוך ילדי העולים. נוסף לכך נראה מראש, שהתנאים הנואשים כתימן והמצב הטוב יחסית של העולים בארץ-ישראל יביאו אולי בקרוב לעלייה עוד יותר גדולה משם לארץ. עכשיו יש בכוונת הקרן הקיימת להפקיד 100,000 פראנקים נוספים בשביל בתים לתימנים ומעונות לפועלים אחרים (שהם צורך התיישבותי לא פחות דחוף). מלבד התימנים הנמצאים כבר בארץ-ישראל, מחכים עוד אלפי תימנים במולדתם שכדרום ערב, לאפשרות לבסס את קיומם בארץ.

כדי להימנע מעלייה המונית, שלא היה אפשר לטפל בה כראוי, פקד המשרד הארצישראלי על הפסקת העלייה, אבל יש לאפשר את המשך העלייה שהיא רצויה גם מבחינת התימנים וגם מבחינת ההתיישבות היהודית, ברגע שהקרן הקיימת תקבל אמצעים נוספים למטרה זו.

המנהל האחראי של המשרד הארצישראלי, ד"ר ארתור רופין, חזר והסביר לנו כי עליית התימנים הצליחה בצורה מצוינת, ואלה שכבר מצויים שנה בארץ משוקמים מבחינה גופנית ורוחנית.

ודאי גם מעניינת אותך העובדה, שהנהלת הקרן הקיימת החליטה למסור בעתיד את הקרקע, שני דונאם בקירוב לכל בית עם גינה, כדי שיהיה אפשר להשתמש בתרומה של 1000 פראנקים אך ורק לסידור הבית. בכוונתנו לבנות בקרוב עוד 100 בתים, לפי תוכנית אחידה. ודאי גם מעניין אותך, שההנהלה גם החליטה להקציב פרס של 50 פראנקים ל-10 בתים, בעד האחזקה הטובה ביותר של הבית והגן.

אנחנו מקווים שידיעות אלה עוזרות לך, ומברכים אותך ואת יתר חברי ועד העזרה באיחולים הטובים ביותר לפעולה מוצלחת.

כבוד רב ובברכת ציון
משרד ראשי של הקק"ל
גרס ולנשטיין

הפניות ביבליוגראפיות

נ' דרויאן, 'החכם ד"ר משה גאסטר והקהילה התימנית בירושלים [...]', קתדרה, 6 (טבת תשל"ח), עמ' 167-185.	דרוואן
'החרות', עיתון, ירושלים תרס"ט-תרע"ז.	החרות
'הפועל הצעיר', עיתון, ירושלים-יפו, תרס"ז ואילך.	הפועל הצעיר
א' טביב, 'עליית יהודי תימן', זכרונות ארץ ישראל, ב, רמת-גן 1976, עמ' 860-882.	טביב
J. Feldmann, <i>The Yemenite Jews</i> , London 1913.	פלדמן
ר' בנימין נ' פלדמן, יהודי תימן, יפו תרע"ג.	ר' בנימין
א' רופין, פרקי חיים, חלק ב, תלאביב 1968.	רופין